

ERZURUM'DAKİ TÜRK ve ERMENİ NÜFUSU GÖSTEREN 1847 TARİHLİ NÜFUS DEFTERİ

Haydar ÇORUH*

Dönem Hakkında Kısa Bilgi

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar sayımlar, topraktan alınan vergilerin yeniden tespit edilmesi amacıyla, toprakların kayıt edilmesi şeklinde yapılmıştır. Bu tür kayıtların yer aldığı defterler genellikle Tapu Tahrir Defterleri ve Avarız Defterleri'dir. Bu kaynaklardan anlaşılan odur ki, tespitler yapılırken nüfus doğrudan sayılmamakta; vergi mükellefi olan hane sayısı göz önünde bulundurulmaktaydı. Bu sebeple nüfus defterlerinden sayımı yapılan mekânın nüfusu ancak tahmini olarak hesaplanabilir. Bu hususta yapılan çalışmalar genellikle, merhum Ömer Lütfi Barkan'ın verdiği rakamlara dayanmaktadır.¹ Barkan'ın tahmini hane sayısı olarak verdiği 5 rakamı bazı bölgeler için yetersiz görüldüğünden hane sayısı olarak 3, 4, 6, 7 ve 8 rakamları da kullanılmaktadır.²

Nüfus sayımlarının 19. yüzyılda yeni bazı özellikler kazandığı görülmektedir. Sayımlar eskiden olduğu gibi toprak veya mülk yazımı sebebiyle değil, doğrudan doğruya nüfusun ve bu nüfustan alınacak vergi

Nüfus sayımlarının 19. yüzyılda yeni bazı özellikler kazandığı görülmektedir. Sayımlar eskiden olduğu gibi toprak veya mülk yazımı sebebiyle değil, doğrudan doğruya nüfusun ve bu nüfustan alınacak vergi miktarının tespit edilmesi için yapılmıştır.

* Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi, Edirne. hcoruh27@hotmail.com

¹ Barkan, Ö. L., 'Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi', *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul ts., s. 11; bu hususta ayrıca bkz. İlhan Şahin, 'XV. ve XVI. Yüzyılda Soya Filibe- Eski Zağra ve Tatar Pazarı'nın Nüfus ve İskân Durumu', *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 48, İstanbul, s. 251.

² Nejat Göyünç, 'Hane' Deyimi Hakkında', *Tarih Dergisi* (Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı), Sayı 32, Mart 1979, s. 332.

**Esasen Yeniçeri Ocağı'nın
kaldırıldığı yıllarda
başlamış olan nüfus
sayımı çalışmaları, 1828-
29 Osmanlı-Rus harbinin
olumsuz etkilerinden
dolayı kesintiye uğramış
ve sadece İstanbul'da
uygulanabilmiştir.**

miktarının tespit edilmesi için yapılmıştır.³ Haneler sayılırken vergi mükellefi yetişkinler ve gelecekte devletin asker gücünü ve vergi mükelleflerini teşkil edecek olan erkek çocuklar kaydedilmiştir. Vergi ve askerlik yükümlülüğü olmadığından kadınlar sayım dışında bırakılmıştır. Kadınların sadece bu nedenlerle sayım dışında bırakılmış olması

günümüzde bazı araştırmacıların Osmanlı Devleti hakkında objektif olmayan değerlendirmeler yapmasına neden olmaktadır. Sayım işi yapılırken erkekler bazı sınıflara ayrılmıştır. Bu sınıflar, vergi mükellefi olsun olmasın, hane sahibi yetişkinler nefer, gençler tüvânâ, çocuklar sibyan ve ihtiyarlar musin; askerî sınıflar nizâmiye, redif, topçu ve tımarlı olarak; ayrıca sayım yerinde bulunmayanlar ise mahal-i aharda (başka yerlerde) bulunanlar şeklinde kaydedilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde modern olarak nitelendirilebilecek nüfus sayımları ilk defa 1831 yılında II. Mahmut döneminde yapılmıştır. Esasen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı yıllarda başlamış olan nüfus sayımı çalışmaları, 1828-29 Osmanlı-Rus harbinin olumsuz etkilerinden dolayı kesintiye uğramış ve sadece İstanbul'da uygulanabilmiştir. Harbin bitmesinden hemen sonra çıkarılan bir irade ile Rumeli, Silistre, Anadolu, Sivas, Karaman, Adana, Trabzon, Kars, Çıldır ve Cezayir eyaletlerini kapsayacak şekilde sayımın 1831(1246) tarihinde yeniden yapılması istenmiştir.⁴ Bu sayım Erzurum Eyaleti'nde ancak 1836 (1252) tarihinde gerçekleştirilebildi. Sayım için gönderilen memurlar Erzurum'da yaklaşık bir yıl kalarak bütün kazaları, kasabaları ve köyleri tek tek yazmışlardır. Sayım sırasında Müslüman, Ermeni, Rum ve Yahudiler ile Osmanlı veya Rus tabiyetine geçmiş olup "yabancı"⁵ olarak nitelendirilen müslim ve gayrimüslimler de kaydedilmiştir. Gayrimüslimlerin cizye evrakları a'lâ, evsât ve ednâ olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Bunların vergiye tabi olmayanları ise sibyan,

³ Cevdet Küçük, 'Tanzimât Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu', *Tarih Enstitüsü Dergisi* (Sayı 7-8'den ayrı basım), İstanbul 1977, s. 185.

⁴ Küçük, 'Tanzimât...', s. 186.

⁵ Belgelerde açık bir ifade olmamakla beraber 'Yabancı' terimi muhtemelen Erzurum'a çalışmak üzere şehir dışından gelenler için kullanılmaktadır.

amelmande ve bilâ-evrak olarak kaydedilmiştir. 19. yüzyıla kadar bu sınıflardan alınan vergiler çok çeşitlilik arzeder. Bu yüzyıldaki belgelerden a'lâdan 60, evsâtdan 30, ednâdan 15 kuruş alındığını tespit edebiliyoruz.⁶

Erzurum nüfusunda iniş ve çıkışların görüldüğü en önemli dönem 19. yüzyıldır. 1828-1829 Osmanlı-Rus harbi sırasında Ruslar nüfusun büyük bir kısmını Osmanlı sınırları dışına taşımışlardı. Bazı tahminlere göre bu nüfus 41 bin hanedir.⁷ Bu nüfusun bir kısmı sonraki dönemlerde peyderpey geri dönmüştür.⁸ Giden nüfusun çoğunluğunun sanatkâr olması, şehirdeki ticarî hayatı büyük ölçüde kesintiye uğratmıştır. Erzurum bu istiladan sonra bir daha eski canlılığını kazanamamıştır. Bölgenin merkeze uzaklığı, tahriklere açık olması ve gönderilen yöneticilerin yetersizliği eyalette kargaşa çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu dönemde yol kesme, gasp ve adam öldürme gibi olaylar günlük hadiselerden sayılır olmuştur. Bu sırada meydana gelen kıtlık hadisesi eyalet çevresinde alım gücü sınırlarını aşan bir pahalılığa da beraberinde getirmiştir. Halil Kâmilî Paşa'nın valiliğine (1841-1845) rastlayan bu felâketten sonra Erzurum halkının bir kısmı daha emniyetli yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Göç edenlerin 11 bin haneden fazla olduğu tahmin edilmektedir.⁹

Kâmilî Paşa önce kıtlık ve pahalılıkla mücadele etmişti. Geri dönen ve dönmek isteyen ahâlinin yerleşim imkânlarını sağlamaya çalışmıştı. Ahâlinin önemli bir kısmı İran ve Rusya'ya göç etmişti. Kâmilî Paşa önce İran'a göç edenleri geri getirmek üzere İran'la diplomatik ilişki kurdu ve isteyenlerin geri dönmelerini sağlamaya uğraştı. İran kendi topraklarına sığınan bu insanları geri vermemek için her türlü zorluğu gösterdi. Göç zedeler muhtemelen İran'ın iç kısımlarında açılan yeni yerleşim yerlerine yerleştirilmişlerdi. Rusya ile de benzeri temaslar kuruldu ve ailelerin bir kısmının Erzurum'a dönmesi sağlandı. Ancak geri kalanlar Rus tabiyetine geçtiler. Bu yüzden Erzurum'da gayrimüslim nüfus hayli azaldı. Bu da cizye gelirinin düşmesine neden oldu.¹⁰

Bu düşüşe rağmen devlet, cizye gelirlerini yine eski kayıtlara göre toplamaktaydı. Reâyâ dinî liderleri vasıtasıyla hükûmete baş

⁶ BOA, *ML. VRD. CMH*, nr. 136.

⁷ Mehmed Nusret Bey, *Tarihçe-i Erzurum*, (İstanbul: 1338), s. 55.

⁸ Haydar Çoruh, *Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260/1844)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul: 1997), s. 74.

⁹ Küçük, 'Tanzimât...', s. 187.

¹⁰ Küçük, 'Tanzimât...', s. 188.

vurarak yanlışlığın düzeltilmesini istedi. Bunun üzerine hükümet derhal bir sayım yapılmasını, reâyânın yeniden yazılmasını ve cizyeden düşmüş olanların kayıtlarının silinmesini istedi. Konu Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek yeni bir sayım yapılmasına ve reâyânın tespitine karar verildi. Toplantıda devletin mali sıkıntı içinde bulunduğu ve yapılacak bir sayımın zorluklar kadar yeni faydaları da beraberinde getireceği dile getirildi. Uzun zamandır geniş çaplı bir cizye sayımı yapılmamıştı. Yapılacak yeni bir sayım sayesinde, cizyeden düşenlerden başka eski defterlere kayıtlı olmayan pek çok cizyedar da tespit edilebilecekti. Bunun üzerine devlet, bütün vilayetleri kapsayan bir dizi sayımın yapıldığı yeni bir süreç başlattı. Erzurum'un nüfus sayım işiyle Ceride Muhasebesi Başkâtibi Mustafa Refik Bey görevlendirildi. Mustafa Refik Bey Erzurum sancağına bağlı bütün kazaları köy köy, mahalle mahalle dolaşarak sayımı tamamladı.¹¹

Devlet, bir taraftan reâyânın vergi ve cizye evraklarını yeniden düzenlemek için nüfus sayımlarını, diğer taraftan maliyesini zenginleştirmek ve hızla artan masrafları karşılamak amacıyla, ilk defa 1840 (1256) yılında uygulamaya sokulan ve hane sahiplerinin gelirlerinin tespiti maksadıyla yapılan temettü sayımlarını yürürlüğe koymuş oldu.¹² Temettü sayımı Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Anadolu eyaletleri ile Kıbrıs'ı da içine alacak şekilde planlanmıştı. Ancak sayım, bölgede meydana gelen asayişsizlikler nedeniyle istenen hedeflere ulaşamadı. Bunun üzerine iki yıl gibi kısa bir süre sonra yeni bir sayımın daha yapılması gündeme geldi. İkinci sayım 1844'te uygulamaya sokuldu.¹³ 1844 temettü sayımı yeni vergiler getireceği endişesiyle ahâlinin tepkisini çekti ve başarısız oldu.¹⁴ Sayım sonuçları, gerçeği yansıtmayacağı düşüncesiyle, açıklanmadı. Buna rağmen mesele ile ilgilenen bazı yerli ve yabancı araştırmacılar, resmî çevrelerden elde ettikleri tahmini rakamları yayınladılar. Benzeri bilgileri, Fransız araştırmacı ve seyyah Vital Cuinet'in dört ciltlik '*La Turquie d'Asie*' adlı eserinde görmek mümkündür.¹⁵

¹¹ Küçük, 'Tanzimât...', s. 189.

¹² Bu hususta geniş bilgi için bkz. S. Mübahat Kütükoğlu, 'Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarih Kaynaklarından Temettü Defterleri', *Bellefen*, Sayı 225, Ankara 1995, s. 395-412.

¹³ Tanzimat döneminde Temettüat Vergisinin yeniden tespit edilmesi hakkında bkz. Haydar Çoruh, "Tanzimat Döneminde Eyalet ve Sancakların Temettüat Vergisinin Yeniden Tespit Edilmesi", 24-27 Ağustos 1999 Osmanlı'nın Kuruluşunun 700. Yıldönümü Sempozyumu", *Osman Gazi Üniversitesi ve Eskişehir Valiliği Ortak Organizasyonu*, (Eskişehir: 1999).

¹⁴ Çoruh, 'Temettüat...', s. 144.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. *Vital Cuinet, La Turquie d'Asie*, I., (Paris: 1890).

Bu dönemde Temettü sayımlarıyla eş zamanlı olarak nüfus sayımlarının da yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶ Nüfus defterlerinde nüfus dışında, gayrimüslimlerin ödeyeceği cizye miktarlarını gösteren mizanlar da verilmektedir. Cizye vergisinin yeniden tespiti ve reayanın durumunun ortaya çıkarılması amacıyla 1847(1264) tarihinde Erzurum Eyaleti'nde yeni bir nüfus sayımı yaptırılmıştır. Bu sayıma ait elimizde iki veri bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Erzurum Eyalet nüfusunu toplu mizanlar halinde gösteren defterler olup, bu defterleri Prof. Dr. Cevdet Küçük "Tanzimât Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu" adlı makalesiyle yayımlamıştır.¹⁷ İkinci veri ise bu çalışmanın konusunu teşkil etmekte olup, muhtemelen 1847 nüfus sayımına ait olan ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Ceride Tasnifi 1146 numarada kayıtlı Erzurum Eyaleti'ne tabi Erzurum Kazası nüfus defteridir. Bu defterin ikinci sayfasında 1846 (1263) tarihi kayıtlıdır.

DEFTERİN DEĞERLENDİRMESİ

Defterler değerlendirilirken, 19. yüzyılda Erzurum Kazası sınırları içinde Türkler'den başka bir Müslüman unsur olmaması nedeniyle defterlerde kullanılan "Müslüman" terimine dokunulmayarak, "Türk" terimiyle değiştirmeyi defterin orijinaline olan saygımızdan dolayı uygun görmedik. Kazada bulunan 2 hane "Ekrad" yani "Kürt" ailesi defterde ayrıca zikredilmiştir.¹⁸

1. Erzurum Kazası:

Maliye Nezareti Ceride Tasnifi 1146 numarada kayıtlı bu defterler üç cilttir. Ancak birinci cildin ilk sayfeleri eksiktir. Bunu ilk sayfalandırma esnasında verilen Osmanlıca numaralardaki bazı noksanlıklardan anlamak mümkündür. Defterin birinci ve ikinci cildinde mahallelere ait nüfus kayıtları yer almaktadır. İkinci cildin sonuna Erzurum'un han ve dekâkin ve sâiresinde bulunan yabancı Katolik Ermeniyân şeklinde bir kayıt düşülmüştür. Bu verilerin kayıt tarihi 1263 olarak gösterilmiştir. Bu tarihten hareket ederek, tahririn 1263 tarihinden sonra yapıldığını söylemek mümkündür. Çünkü defterde başka bir tarih kaydına rastlanmamıştır. Bu notun hemen altında "Erzurum derûnunda furunlarda bulunan..." şeklinde

¹⁶ Kütükoğlu, 'Osmanlı...', s. 395.

¹⁷ Bu defterlerin tetkikinden anlaşıldığı kadarıyla Erzurum Eyaletine bağlı on kazadaki müslüman nüfus, gayrimüslim (Ermeni, Rum ve diğer unsurlar) nüfustan oldukça fazla olup, eyalette yaklaşık 78.447 müslim ve 27.182 gayrimüslim bulunmaktadır (Küçük, Aynı makale, s. 191).

¹⁸ Bkz. Dipnot 47.

bir ifade daha vardır. Bu kısımda 'Yabancı' Katolik Ermeniler yazılmıştır. Bu kayıttan:

Tablo I. Fırınlardaki Yabancı Katolikler

Yer Adı	Fırın Adet	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sâbi
Arapkirler	1	1	4	1	1
Erzincan Kapısı	1		4		
Gülbaşı	1	1	3		
Hasan Basri	1	2			
Kel Ahmed	1	4			
Kilise Kapısı	1		1		1
Mahallebaşı	1		4		
Nazik Çarşısı	1		1		
Sarayönü	1		5		1
Tebriç Kapısı	1		5	1	
Zorba Hanı	1		1		
Toplam	11	8	28	2	3

Erzurum'a şehir dışından çalışmak üzere Yabancı Katolik Ermeniler gibi pek çok insan gelmektedir. Bu insanlar daha ziyade han, hamam, fırın, debbağhane vs. yerlerde çalışmaktadırlar. Ancak bu kişilerin şehirde başka bir akarlarının olmadığı anlaşılmaktadır. Şehir dışından geldikleri için de kendilerine 'yabancı' denilmektedir.

Defterlerdeki kayıtlardan şehirde toplam 11 adet fırının olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu fırınlarda yabancı Katolik Ermeni olarak a'lâdan 8, evsâtan 28, ednâdan 2 ve sâbiden 3 kişi olmak üzere toplam 52 nüfus kayıtlıdır.¹⁹

Bunların dışında aynı zümreden Meyhaneciler olarak kaydedilen yaklaşık 15 kişi bulunmaktadır.²⁰

Tablo I/2. Meyhanelerdeki Ermeni ve Rumlar

Meyhane	Adet	A'lâ	Evsât	Ednâ
Mumci-i Süflâ Çaykarada	1	1	2	0
Nazik Çarşısında	1		3	0
Nazik Çarşısında	1	2		0
Nazik Çarşısında Kundakçı Hanı	1	1	2	0
Toplam	4	4	7	0

¹⁹ Bkz. Tablo I.

²⁰ Bkz. Tablo I/2.

Üçüncü cildin sonunda "Nefs-i Erzurumda medârisde bulunan Yabancı müslüman, debbağ hanelerde bulunan Yabancı müslüman, hamamlarda bulunan Yabancı Müslüman, habbazân furunlarında bulunan Yabancı Müslüman, hân, kebabcıyân, dökmeçiyân ve Rum Kilisesi"nde bulunan nüfus hakkında bilgiler verilmektedir.²¹ Bu bilgilere göre:

Tablo II. Habbazan Fırınlardaki Yabancı Müslüman ve Ermeniler

Fırın	Müslümanlar			Katolikler			Amelm.
	Tüvana	Musin	Sabi	Ednâ	Evst.	A'lâ	
Çukur Fırın-der-bab-ı Gürci	1				4		
Erzincan Kapısı Bekarhane	8						
Gülbaşında Bey Fırını	5	1					
Gümrük Başkatibi Şeri'a Efen	2			1	2		
Gürci Kapısında Moytab Ali	3	1					
Gürci Kapısında Mütevelli	2		1		6	1	
İçmedanda Numan Usta	8			1	2		
İçmedanda Yorgi	1				3		
Kilise Kapı	1			1	3	1	
Kilise Kapısında Fırın	3	2					
Köprü Başı	1				1		1
Köprübaşı Bayraktar	3	1					
Köprübaşı Cennetzade	5	1		1	6	1	
Tebriiz Kapı Şahmir	2			1	3		
Tebriiz Kapısı	6						
Yeni Kapı	1			1		2	
Toplam	52	6	1	6	30	5	1

Erzurum şehrinde Habbazan Fırını adı altında toplam onsekiz fırın bulunmaktadır. Bu fırınlarda bulunan ve muhtemelen şehrin dışından çalışmak üzere gelmiş olup yabancı olarak vasıflandırılan Müslümanların ve Katoliklerin sayısı verilmektedir. Bu kayıtlara göre fırınlarda 52 tüvânâ (genç) ve 6 musin (yaşlı) Müslüman bulunmaktadır. Ayrıca Katolik olarak 1 çocuk, cizyeye tabi 6 a'lâ, 30 evsat, 5 ednâ ve 1 tane de amelmande bulunmaktadır.

²¹ BOA, ML.CRD, no: 1146, s. 4.

Tablo III. Hanlardaki Yabancı Müslim ve Gayrimüslimler

Han Adları	Müslüman	Müslüman	Gayrimüslüm				Teba'a-i Rusya
	Tüvânâ	Musin	Sâbi	Ednâ	Evsât	A'lâ	Kebir/ Sağır
Alipaşa mah. Rum Kilisesi				1	1		
Cennetzade		2					
Derviş Ağa							13
Kebabcıyan	17	1					
Gazzazoğlu	2						4
Gençağa							2
Gümsuroğlu	2	1					
Hacı Ahmed	2						
Kadızzade							9
Kanir	5	1					
Kilise			1	3	4		11
Küçük	1				2		
Mansuroğlu		1			6		
Sinanoglu							2
Tebrizkapı Düğmecıyan	1						
Terhal							27
Tophane							2
Yeğen	2						3
Yeğenağa							4
Zorluoğlu					3		18
Toplam	32	6	1	4	16		95

Tablo III'te de görüldüğü gibi hanlarda Müslümanlar ve gayrimüslimler bir arada çalışmaktadır. Bunlar 32 genç (tüvânâ), 6 ihtiyar (musin), 1 çocuk (sâbi), 4 ednâ, 16 evsât ve 95'i Rusya tebasından olmak üzere 154 kişidir.²² Ali Paşa mahallesinde Rum Kilisesi yakınındaki handa 1 evsât, 1 ednâ olmak üzere iki Rum kaydedilmiştir. Dervişağa hanında 10 genç, 3 yaşlı Müslüman bulunmaktadır. Gazzazoğlu hanında bulunan 6 kişiden 4'ü Rus tebasından kebirdir. Gençağa hanında 2 kebir Ermeni vardı. Kadızzade hanında 9 kebir Ermeni; Kilise kapısındaki handa 1'i sâbi Rum, 3'ü ednâ Rum, 4'ü evsât Rum, Rus tebası olarak 10 kebir ve

²² Bkz. Tablo III.

1 sağır; Küçük hanındaki 3 kişiden 2'si Rum; Mansuroğlu hanındaki 7 kişiden 5'i Rum, 1'i Katolik; Sinanoğlu hanında 2 Müslüman tûvânâ; Rus tebasından Terhal hanında 27, Tophane hanında 2, Yeğen hanında 5 (2'tûvânâ); Yeğenağa hanında 4 kebir Ermeni kayıtlıdır. Zorluoğlu Han'ında bulunan 21 kişiden 18'i Rus tebasından Ermeni ve Yahudi kebir kaydedilmiştir.

Tablo IV. Medreselerdeki Yabancı Müslümanlar

Medrese Adı	Tûvânâ Nefer	Musin Nefer
Ahmediye Nâm-ı Diğer Murad Paşa	1	
Ali Ağa	4	1
Ali Paşa	14	
Ayas Paşa	1	
Feyziye	8	
Gağızmani	5	
Hacı Halil Efendi	4	
İbrahim Paşa	5	
Mahmudiye	7	
Molla Perviz Zâde	16	1
Said Efendi	1	1
Salıca	7	
Sultaniye	7	
Şeyhler	4	
Topçu Oğlu	1	
Yeğen Ağa	4	
Toplam	79	3

Tablo V. Debbağhanelerdeki Yabancı Müslümanlar

Debbağhane	Tûvânâ	Musin
Boyahane	3	
Kebir-der- Bâb-ı Gürçi	25	3
Kumlu dere	8	1
Sağır-der-Bâb-ı Gürçi	30	6
Tebriz Kapsu	15	2
Toplam	81	12

Tablo VI. Hamâmlardaki Yabancı Müslümanlar

Hamâm	Tüvânâ	Musin
Ayas Paşa	4	1
Boyahane	3	1
Cağferiye	6	1
Çöplük	4	
Gümrük	9	2
Hanım	7	
Kırk Çeşme	7	
Küçük der-bab-ı Gürci	9	
Saray	5	1
Toplam	54	6

Medreselerdeki yabancı Müslümanlar 82 kişidir. Bunların 79'u genç ve 3'ü ihtiyardır.²³ Yine Debbâghanelerde bulunan Yabancı Müslümanların sayısı 93 olup, bunların da 81'i genç, 12'si ihtiyardır.²⁴ Hamamlarda bulunan yabancı Müslümanların toplamı ise 60'dır. Bunların da 54'ü genç, 6'sı ihtiyardır.²⁵ Buna göre Erzurum'da bulunan kilise, medrese, fırın, han, hamam, ve debbâghanelerde çalışmak üzere şehir dışından gelmiş yabancıların toplamı 557 kişidir. Bunların 308'i Müslüman, geri kalanı ise gayrimüslimdir.

Tablo VII. "Sinîn-i Vefire"²⁶ den beri harap bulunan köylerin arazisini ziraatte kullanmakta olan mezraa ve köyler:

Badama(Mezra'a)	Kezâ Kerfin ve Saruk köyleri ahâlisi zira'at etmekte oldukları
Balıkçı(Mezra'a)	Kezâ Karaşeyh ve Kelifçi ve Kerdame köyleri ahâlisi zira'at etmekte oldukları
Bardi-i Balâ Vezir(Mezra'a)	Nurşun köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Çafak(Mezra'a)	Kezâ Hosman-ı Süfla ile Kuzağıllı köyleri ahâlisi zira'at etmekte oldukları
Çeküz(Mezra'a)	Kezâ Karaca ve Merenlu köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Daveköy	Kezâ Ösid köyü ahâlisi zira'at etmekte olduğu

²³ Bkz. Tablo IV.

²⁴ Bkz. Tablo V.

²⁵ Bkz. Tablo VI.

²⁶ Sinîn-i Vefire: Çok yıllardan beri.

Seyh Huruz Güm (Mezra'a)	Bu dahi Carfci köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Hacı Alam(Mezra'a) Handil(Mezra'a)	Bu dahi Kezâ Seydi ve Sarıca köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Hodkir(Mezra'a)	Kezâ Karaşeyh ve Merenlu ve İne köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Kaluaris Kamışlı(Mezra'a)	Bu dahi Talis köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Karançılar	İne ve Talis köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Kendçor(Mezra'a)	Arazisi Çulfat köyü ahâlisi tarafından zira'at olduğu
Kuru(Mezra'a)	Sefker köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Kışlak	Kezâ Haydarın köyü ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Kızlıcavıran (Mezra'a)	Arazisini Zihar köyü ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Leblerid	Kezâ Huzman -ı Süfla köyleri ahâlisi zira'at etmekte oldukları
Nurşin-zîr	Kezâ Kozagili ve Hodyan ve Haydarın köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Örenköy	Kezâ Salif ve Kara Şeyh ve Kerdame köyleri ahâlisi zira'at etmekte oldukları
Saraycık	Kezâ Haydaran ve Yahnîk köyleri ahâlisi zira'at etmekte oldukları
Sarıtaş(Mezra'a) Seyf	Bu dahi Kaza Karaca ve Merenlu köyleri ahâlleri zira'at etmekte olduğu
Tan Hatun(Mezra'a) Uran(Mezra'a)	Bu dahi Kezâ Kara Şeyh ve Metkülü köyleri ahâlisi zira'at etmekte oldukları
Vanik(Mezra'a)	Kezâ Nalık ve Kelif köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Zîr (Mezra'a)	Kezâ Hurmunus ve Sarıca köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu

Defterdeki mizân kısmında Erzurum kazasında 53 mahalle, 156 köy, 16 medrese, 9 hamâm, 5 debbağhane, 28 fırın, 5 meyhane, 17 hân ve 1 kilise olduğu kayıtlıdır. Defterin ilk kısımlarının eksik olması şehirdeki mahallelerin tam listesini elde etmemizi engellemektedir.

Sayfa 15-18'de Erzurum kazasına bağlı Erzurum Ovası'na ait 156 köy dışında kalan köy ve mezra'alara işaret edilmiştir. Sayfa 19'da ise Zirde muharrer köy ve mezârî-i sinîn-i vefireden beri harâb olup arâzilerini yine zirde muharrer köy ve mezârî-i mezkûre balâlarında işaret olunan köy ahâlileri zirâ'at etmekte oldukları ifadesi yer almaktadır. Bu köy ve mezra'aların bir kısmı meskûn olmakla beraber bir kısmı tamamen harab ve boş olarak bulunmaktadır.

Sayfa 20'deki mizân kısmından Ova dışında yine Erzurum kazasına bağlı olup muhtemelen dağlık alanlarda kalan 127 köy, 43 mezra'a ve 29 boş köyün kayıtlı olduğunu gösteren bir not tespit etmek mümkündür. Ancak defterin bu bölümünde sadece 103 köy ve 34 mezra'a vardır.

Defterin ilk halinde bulunan Osmanlıca numaralar incelendiğinde 12. sayfadan 28. sayfaya kadar olan kısmın eksik olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum defterde kayıtlı köylerin, mezra'aların ve boş olan köylerin sayısındaki eksikliğin nedenini ortaya koymaktadır. Harabe halindeki köyler ve bunları hangi köylerin işletmekte olduğuna dair bilgiler Tablo VII ve VIII'de verilmektedir.

Tablo VIII. Erzurum kazasına bağlı olup "Sinîn-i Vefire"den beri harap bulunan köylerin arazisini ziraatte kullanmakta olan köyler:

Karyeler	Harabe
Alaca	Kezâ Yeni Köy ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Antami	Bu dahi
Azmudi	Bu dahi
Ağvisi	Kezâ Kemsur köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Ağyar	Kezâ Kızıl Hasan köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Bağnik	Kezâ Hogik köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Bivlor	Kezâ Şeyke köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Çanakçı	Kezâ Ağatari köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu

Çatvıran	Kezâ Glvıran karşesi ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Çekedkiç	Kezâ Elvirik köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Çilehan	Bu dahi
Çınar	Kezâ Yaylacık köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Deliler	Kezâ Karakulak köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Diger	
İnci Kaya	Bu dahi
Gecbahoyu	Kezâ Tulus köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Hanonicik	Hali bulunduğu
İşid Nişler	Bu dahi
İnce Kaya	Bu dahi
Karakilise	Kezâ Glvıran köyü zira'at etmekte bulunduğu
Karnikis	Bu dahi
Keçikıran	Hali bulunduğu
Masah	Hali bulunduğu
Mezkiç	Bu dahi
Sabini	Kezâ Gllıce köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Tekesor	Bu dahi
Tuz	Kezâ Hacı Ömer Gmi ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Vanik	Bu dahi
Zeyke	Arazisini Şeyke ve İsbeyrek köyleri ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Zihne	Kezâ Tulus-i Süfla köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu

Defterin 20. sayfasında Tahrîr-i Atik'de muharrer olup Tahrîr-i Cedid'de bulunmayan toplam beş birimin kaydı bulunmakta olup bunların biri meskn köy, üçü aşiret köyü ve biri mezraadır.²⁷

²⁷ Bkz. Tablo IX.

**Tablo IX. Eski Sayımda Kayıtlı Olup Yeni Sayımda
Bulunmayan Karyeler**

Adet	Karye Adı
1	İnzibirinli
1	Aşiret-i Şadallı
1	Aşiret-i Şadallı der Karye-i Susuz
1	Aşiret-i Balanlı der Karye-i Balkar
1	Mezra'a-i Nehari
5	Toplam
	Defter
1	Yerli Müslüman
1	Yerli Rum
1	Yerli Ermeni
3	Toplam

Defterin sonunda Erzurum kazasına bağlı Şiran kazası bulunmaktadır. Defterin çeşitli parçalarına dağılmış olan yukarıdaki bilgileri verdikten sonra Erzurum kazasına bağlı mahallelerin, köylerin ve Şiran kazasına ait köylerin nüfusu hakkında bilgiler verilecektir.

2. Erzurum Kazası Mahalleleri:

İlk sayfaları eksik olan defterde toplam 35 mahalle bulunmaktadır.²⁸ Bu mahallelerin pek çoğunda Müslümanlar ve gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır. Ali Ağa, Dere, Emir Şeyh, Habib Efendi-i Ulyâ, Kasım Paşa, Kemhanzâde, Kırmacı veya Mahmudiye, Köse Ömer Ağa, Mehdi Efendi, Namervânî, Sultan Melik, Şeyhler, Vanî Efendi, Yoncalık-ı Süflâ ve Yoncalık-ı Ulyâ mahallelerinde sadece Müslümanlar yaşamaktadır. Buna göre şehirdeki 3680 hanede 8.059 Müslüman,²⁹ 949 hanede toplam 2.496 yerli Ermeni, 83 hanede 205 Katolik Ermeni ve 153 hanede 343 Rus teb'ası Ermeni bulunmaktadır.³⁰

Mahallelerde bulunan Müslümanların 2.314'ü tûvânâ, 2.327'si sibyan, 2.713'ü musin, 437'si nizâmiye, 126'sı topçu ve 24'ü ise tımarlıydı.³¹ Gayrimüslimlerin ise 77'si a'lâ, 946'sı evsât, 438'i ednâ, 895'i sibyan, 93'ü amelmande, 255'i Rus teb'asından

²⁸ Defterin 5. sahifesindeki mizân kısmında verilen bilgiye göre Erzurum şehrinde 53 mahalle bulunmaktadır.

²⁹ Bkz. Tablo XII.

³⁰ Bkz. Tablo XIII.

³¹ Bkz. Tablo XII.

yabancı kebir ve 88'i sağır Ermeni idi. Katolik Ermenilerin 13'ü a'lâ, 74'ü evsât, 40'ı ednâ, 73'ü sibyan ve 5'i amelmandedir. Şehir dışında bulunan gayrimüslimlerin 14'ü a'lâ, 51'i evsât ve 5'i ednâdır.³²

a) Mahalleler Mizanı:

Mahallelere ait mizândan şehirde toplam 4.319 hanede 9.360 müslüman, 1.050 hanede 2.877 gayrimüslim bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu mizân şehirdeki 53 mahallenin tamamını içermektedir. Mahallelerin mizanından elde edilen hane sayısı Ö. L. Barkan'ın tahmini olarak verdiği 5 rakamı ile çarpıldığında şehirdeki mahallelerde bulunan nüfusun 21.595'i Müslüman ve 5.250'si gayrimüslim olmak üzere toplam nüfusun 26.845 kişi olduğu tahmin edilebilir. Bunların dışında şehirde Ahışa tarafından gelen ve Sinanoğlu ve Dervişağa hanlarında yerleştirilmiş bulunan 15 kişi kadar Rusya teb'ası yabancı müslüman da vardı. Ayrıca bazı mahallelerdeki hanlarda iskân ettirilmiş olan Rus teb'ası yabancı Ermeni, Rum ve Yahudiler de vardı. Bunların toplamı 155 hane yaklaşık 415 kişidir. Bu 415 kişinin 346'sı yetişkin, 89'u ise çocuktur.³³

3. Erzurum Ovası Köyleri:

Erzurum Ovası'nda 156 köy bulunmaktadır. İrili ufaklı olan bu köylerden yalnızca 50 tanesinde müslümanlar ile gayrimüslimler bir arada oturmaktadır. Geri kalan 106 köy müslümanlar ile meskündür. Bu köylerde oturan Müslümanların hane sayısı 3.230'dur. Bu 3.240 hanede toplam 9.010 erkek nüfus yaşamaktadır. Bu nüfusun 5.043'ü tûvânâ, 2.966'sı sibyan, 2.033'ü musin, 354'ü nizâmiye, 139'u redif-i cedid, 14'ü topçu ve 2'si tımarlıdır.

Ayrıca bu köylerde yaşayan, fakat sayım esnasında başka yerlerde bulunan 15 tûvânâ (genç) ve 9 musin (ihtiyar) daha vardı.³⁴ Verilen bu rakamlar müslüman köylerindeki kadın ve kız çocukların sayılarını içermediğinden toplam hane sayısını 5 ile çarptığımızda ortaya çıkan 16.200, bize hiç olmazsa tahminî bir nüfus sayısı vermektedir.

³² Bkz. Tablo XIII.

³³ Defterde verilen fakat, tablo dışında bıraktığımız Rus tebaasıyla ilgili miktarlar hakkında bkz. Tablo XIV'ün alt kısmı.

³⁴ Bkz. Tablo XVI/I-IV.

**Osmanlı Devleti'nde
gayrimüslimler Millet
Sistemi'ne tâbi
olduğundan, her cemaatin
dinî liderinden başka
cemaatlerin yönetim
işlerine bakan mahalli
liderleri de bulunmaktaydı
ki, bu liderlere Batı
Anadolu ve Rumeli'de
Kocabaşı, Doğu
Anadolu'da ise Karabaş
denilmekteydi.**

Aynı şekilde Ova köylerinde yaşayan gayrimüslimlerin toplam hane sayısı 1.383'dir. Bu hanelerde yaşayan kişi sayısı 5.083'dir. Gayrimüslimler arasında cizye vergisine tabi olanlar 2.624 kişidir. Bunların 106'sı a'lâ, 2.179'u evsât ve 339'u ise ednâ sınıflarındandır. Geri kalan 1.434'ü sibyan, 111'i ise amelmandedir. Gayrimüslim hanelerde yaklaşık 6.915 kişi yaşamaktadır. Bunların haricinde Ova köylerine kayıtlı olup başka yerlerde bulunan nüfus içinde 270 kişi evsât sınıfından olup, bunlara ilaveten bir de gayrimüslimlerin mahalli reisi olan Karabaş bulunmaktadır.³⁵ Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler Millet Sistemi'ne³⁶ tâbi olduğundan, her cemaatin dinî liderinden başka cemaatlerin yönetim işlerine bakan mahalli liderleri de bulunmaktaydı ki, bu liderlere Batı Anadolu ve Rumeli'de Kocabaşı, Doğu Anadolu'da ise Karabaş denilmekteydi.³⁷

a) Ova Köyleri Mizânı:

Defterde Erzurum Ovası'na ait 156 köy için verilen mizânda müslüman hanelerinin sayısı 3.240 ve bu hanelerde oturanların sayısı 9.010 olarak verilmiştir ki, bu rakamlar hesaplarımızla aşağı yukarı tutmaktadır. Ancak gayrimüslimler için verilen rakamlar arasında farklar görülmektedir.³⁸ Bu farklılıklar Tablo XV'ten izlenebilir. (toplam 11 tablo var)

Mizânda verilen rakamlara göre 156 köyde 1.265 hane ve bu hanelerde 5.090 kişi yaşamaktadır. Bu rakamlara göre köylerde 122 a'lâ, 2.512 evsât, 394 ednâ, 1.743 sibyan, 117 amelmande, 193 kişinin sayım sırasında başka bir yerde olduğu anlaşılmaktadır.

³⁵ Bkz. Tablo XV/V.

³⁶ Millet Sistemi hakkında geniş bilgi için bkz. Cevdet Küçük, "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, IV, İstanbul ts., s. 1007-1024.

³⁷ Karabaşlar hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal Beydilli, *II. Mahmut Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin tanınması (1830)-Recognition Of The Armenian Catholic Community And The Church In The Reign Of Mahmud II. (1830)*, Harvard 1995.

³⁸ Bkz. Tablo XV/VI.

b) Mahalleler, Ova Köyleri ve Bestânlı Aşireti Köyleri Mizânı:

Ova köyleri mizânının hemen altında Erzurum kazasında bulunan 53 mahalle, 156 Ova köyü ve Bestânlı Aşireti'ne ait 9 köyün toplam nüfusunu gösteren ayrı bir mizân daha verilmiştir. Defterde verilen toplu mizân rakamlarıyla, defterden elde edilen sonuçlar arasında da farklar göze çarpmaktadır. Bu farklılıklar Tablo X, XII, XV'ten takip edilebilir.

Bu mizâna göre mahalle ve köylerde oturan müslümanların toplam hane sayısı 7.591, bu hanelerde oturan kişi sayısı ise 18.810'dur. Bunların 6.513'ü tûvânâ, 5.676'sı sıbyân, 5.245'i musin, 867'si nizâmiye, 172'si redif, 1'i bahriye, 36'sı tımarlı, 173'ü topçudur. Ayrıca sayım sırasında mahalle ve köylerin dışında bulunan 76 tûvânâ, 50 musin, 1 topçu bulunmaktadır.

Gayrimüslimler için verilen rakamlara göre ise 2.315 hane ve bu hanelerde oturan 7.968 erkek nüfus mevcuttur. Bu nüfusun 212'si a'lâ, 3.650'si evsât, 889'u ednâ, 2.733'ü sıbyân, 195'i amelmande, 25'i evraksızdır. Başka yerlerde bulunanların 8'i a'lâ, 246'sı evsât, 5'i ednâ, 4'ü evraksız'dır.³⁹ Bunların dışında Rusya teb'asından olup da kazada bulunan yabancıların 361 kebir, bunların 15'i müslüman kalanı Ermeni, Rum ve Yahudi'dir. Sağır olan Ermeni, Rum ve Yahudilerin sayısı ise 89'dur. Rus teb'ası yabancıların toplam hane miktarı ise 155'tir.

Erzurum kazasına bağlı Ova köylerinin kayıtlı olduğu kısımda bir derkenâr bulunmaktadır. Bu notda "Zirde muharrer yedi nefer reâyâ her biri bir kazadan gelip Van'ın mezkûre manastır olmak hasebiyle manastır-ı mezkûre hudud bulunduğu kâr-ı kesb ve mâl-i itlâk olunur nesnelere olduğu cihetle orakları terk olunmuş olduğu kayd ve bi'l-fesâ meşrûh idüğü" yazılıdır.

Sayfa 11'de ise "Besitânlı Aşiretinden hayme-nişin olarak zirde muharrer kurâlar pişgâhında arâm eder olduklarından hane ve numaraları sırasıyla tahrîr ve terkîm olunduğu defter-i tahrirde işaret kılınmış olan" ifadesi yer almaktadır ve toplam dokuz köyden oluşan Bestânlı Aşireti'nin hane sayısı verilmektedir.

³⁹ Bkz. Tablo XVI.

**Tablo X. Bestânlı Aşiretinden "Hayme-nişin"⁴⁰ Olarak
Kaydedilmiş Olanlar**

Müslüman						
Karye	Hane	Nefer	Tüvânâ	Sübyan	Musin	Nizâmiye
Erkemansur	1	4	3	1		
Tanzit	3	8	1	3	4	
Kağdariç-i Ulyâ	3	8	1	3	4	
Aşkal'a	7	15	7	4	4	
Topal Çavuş	10	29	16	6	5	2
Yeniköy	3	5	3	1	1	
Nerdeban	2	4	2	2		
Hınıs	2	13	6	5	2	
Comoğlu Gümü	3	6	4	1	1	
Toplam	34	92	43	26	21	2

4. Erzurum Kazası'nın Ova Dışında Kalan Karyeleri:

Erzurum kazasına tâbi Ova köyleri dışında muhtemelen dağlık alanlarda kalan toplam 100 köy daha bulunmaktadır. Bunların 22'si merzaa, 78'i köydür.⁴¹ Bu köylerden 16 tanesinde Müslümanlar ve Ermeniler bir arada yaşamaktadır. Yalnızca Ermenilerin yaşadığı köyler ise Gelin Pertek, Yülek, Vanik, Hogik ve Hayrani köyleridir. Sadece Müslümanların yaşadığı köylerin sayısı 79'dur. Fakat defterdeki 100 köye ait toplam nüfus ile mizandaki toplam nüfus arasında farklılıklar tespit etmekteyiz. Farklılıkları Tablo XVII/II'den kontrol edebiliriz. Söz konusu köylerde 1.057 hane vardı. Hanelerde 3.012 kişi ikamet etmekteydi. Bunların 1.243'ü tüvâna, 1.085'i sibyan, 599'u musin, 56'sı nizâmiye, 14'ü redif idi. Başka yerlerde bulunanlardan 23'ü tüvânâ, 5'i musin idi.⁴² Ova dışındaki köylerdeki gayrimüslim ahâlinin hane sayısı 401'dir. Bu hanelerde 1.492 kişi ikamet etmektedir. Nüfusun 57'si a'lâ, 633'ü evsât, 144'ü ednâ, 510'u sibyan, 69'u amelmande'dir. Geri kalan 135 kişi ise evsât'tır.⁴³ Hanelerin 9'u Rum olup, buralarda 32 kişi oturmaktadır.

⁴⁰ Hayme-nişin: Çadırda oturan, göçebe.

⁴¹ Defterin 19. sayfasına düşülen bir derkenarda 71 köy ve 24 mezradan bahsedilmektedir.

⁴² Bkz. Tablo XVII/I, XVII/II.

⁴³ Bkz. Tablo XVII/III.

a) Ova Dışında Kalan Karyeler Mizânı:

Köy adlarının yazılı olduğu cetvelin sonunda (Sayfa 20'de) verilen mizânda 127 köy, 43 mezra'a ve 29 boş köyden bahsedilmektedir. Bu mizândaki rakamları esas alırsak; 127 köydeki 1.997 hanede 5.759 Müslüman ikamet etmektedir. Bu hanelerin 2 tanesi yabancı Müslümanlara aittir. Yine aynı mizândaki 713 hanede ise 1.712 gayrimüslimin oturduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslim hanelerin 689'u Yerli Ermeni, 24'ü Yerli Rumlara aittir.⁴⁵

5. Şiran Kazası:

Defterde Şiran kazasına bağlı 73 köyün adı zikredilmektedir. Bu köylerde 1.000 hane müslüman ve bu hanelerde 3.097 nüfus mevcuttur.⁴⁶ Bu nüfusun 1.054'ü tûvânâ (genç), 1.212'si sibyan (çocuk), 679'u musin (ihtiyar), 124'ü nizâmiye, 14'ü redif, 8'i tımarlı'dır. 13 genç ise mahal-i ahardadır. Şiran kazasına bağlı Sanca köyündeki mederesede ilim tahsil etmekte olan 4 genç ve 1 çocuktan bahsedilmektedir. Yine aynı köyün kışlağında bulunan 1 genç, 4 çocuk ve 2 ihtiyarın ikamet ettiği göçebe Ekrad'ın⁴⁷ ikamet ettiği 2 hane vardır.⁴⁸

Şiran kazasına bağlı bu köylerden 16 tanesinde gayrimüslimler müslümanlarla birarada yaşamaktadır. Bu köylerdeki 196 gayrimüslim hanesinde 802 kişi oturmaktadır. Bunların 348'i evsât, 58'i ednâ, 318'i sibyan, 35'i amelmande olarak; başka yerlerde bulunanların ise 30'u evsât ve 1'i ednâ olarak sınıflandırılmıştır.⁴⁹

⁴⁴ BOA, *ML. CRD.*, nr. 1146, s. 20

⁴⁵ Bkz. Tablo XVII/IV.

⁴⁶ Dahiliye Nezareti 9060 numarada kayıtlı Erzurum Eyaleti nüfus defteri'nde verilen mizana göre; Şiran kazasında 1.001 hane müslüman, 2 hane göçebe aşiret, 196 hane Rum, 9 hane Ermeni olmak üzere toplam 1.208 hane nüfus vardı. Ayrıca kazaya bağlı olup müslümanların yaşadığı 49 köy ve 12 mezra'a yerli, yabancı ve göçebe müslümanların birlikte yaşadığı bir köy, müslümanlar ile Rumların beraber yaşadığı 5 köy ve 2 mezra'a, müslüman ve Ermenilerin yaşadığı bir köy ve sadece Rumların yaşadığı 7 köy ve bir mezra'a bulunmaktaydı (Küçük, *Aynı makale*, s. 199-200).

⁴⁷ Defterde Ekrad'dan yani bugünkü manada Kürtlerden bu 2 hane dışında hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Bu da sözkonusu tarihte bu bölgede yaşayanlar arasında Kürtlerin bulunmadığını göstermektedir.

⁴⁸ Bkz. Tablo XVIII/II.

⁴⁹ Bkz. Tablo XVIII/IV.

SONUÇ

1847 tarihinde yapılan ve Erzurum Eyaleti'ne bağlı Erzurum, Bayburt, Tercan, Şiran, Erzincan, Pasin-i Ulyâ, İspir, Kiğı, Tortum, Pasin-i Süflâ (Micingird) kazalarını ihtiva eden nüfus sayımına ait defterlerin bir parçası olduğunu düşündüğümüz ve sadece Erzurum Merkez Kazasına ait bilgileri ihtiva eden bu defter, eksik olmakla beraber Erzurum Kazası'nın Tanzimat yıllarındaki nüfusu hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Bu defterde, Erzurum kazasına bağlı 53 mahalle, 156 Ova köyü ile Ova dışında kalan 100 köy (Bunlar muhtemelen dağlık alanlarda bulunmakta olup bu kısma ait mizanda 127 adet oldukları kayıtlıdır) ve Erzurum Eyaleti Şiran kazasına bağlı 73 köyden bahsedilmektedir.

Erzurum Kazasının nüfusu hakkında son sözü söylerken, defterdeki eksiklikleri de dikkate alarak, nüfus miktarları hakkında daha doğru bilgiler aktardığımızı düşündüğümüz mizanlarda verilen rakamlardan hareket etmekle daha sağlıklı sonuçlara varılacağı kanaatindeyiz.

Tablo XI. Toplam Müslim, Ermeni ve Rum Nüfus Mizanı

Yerleşim Birimleri	Hane			Vergi Mükellefi		
	Müslim	Ermeni	Rum	Müslim	Ermeni	Rum
53 Mahalle	4319	1036	14	9360	2844	33
156 Ova Köyü	3240	1265		9362	5062	
127 Ova Dışı Köyü	1997	689	24	5759	1657	55
9 Bestanlı Aşiret Köyü	32			88		
Şiran Kazası	1000	9	187	3097	58	744
TOPLAM	10588	2999	225	27666	9621	832

Buna göre Erzurum kazasının 53 mahalle, 156 Ova köyü ve 9 Bestanlı aşireti köyüne ait mizanda toplam 9.906 hane, yaklaşık olarak 26.749 Müslüman ve gayrimüslim nüfus ile 155 hane Rusya teb'ası Rum, Ermeni ve Yahudi olup, bunların da yaklaşık olarak 450 nüfus olduğu görülmektedir. Bunların arasında 15 kadar da Müslüman bulunmaktadır. Bu nüfusun 7.591 hane ve 18.810'u Müslüman, 2.315 hane ve 7.939'u Ermeni ve Rum'dur. Mizanlarda verilen Rum nüfus ise 225 hane olup, bu hanelerde toplam 832 vergi mükellefi ikamet etmekteydi. Bestanlı aşiretine ait 32 hanede ise 88 Müslüman yani bunların ailelerinden oluşan yaklaşık 160 nüfus yaşamaktaydı.

Osmanlı Devleti bu sayımlarla özellikle gayrimüslimlerin gerçek nüfusunu ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Çünkü yukarıda da bahsedildiği gibi devletin önemli bir gelir kaynağı olan "Cizye Vergisi" bu unsurlardan temin edilmektedir.

Erzurum Ovası dışında, muhtemelen dağlarda bulunan köylere ait mizanda, 127 köy kaydedilmiştir. Bu köylerdeki 2.711 hanede yaklaşık 13.555 müslüman ve gayrimüslim ikamet etmektedir. Bu nüfusun 1997 hanesinde 5759 müslüman, 713 hanesinde 1712 Ermeni ve Rum oturmaktaydı. Bütün nüfusu dikkate aldığımızda, bir hanede tahmini olarak 5 kişinin olduğunu düşünürsek, kazadaki

12.772 hanede ortalama 63.860 nüfusun yaşadığını söyleyebiliriz.

Erzurum Eyaletine bağlı Şiran kazasına tabi 73 köydeki Müslümanların ve gayrimüslimlerin yaklaşık olarak 1.196 hane, 3899 nüfus olduğu anlaşılmaktadır. Bu nüfusun 1000 hanesinde 3097 Müslüman ve 196 hanesinde 802 vergi mükellefi Ermeni ve Rum bulunmaktaydı. Buna göre Şiran kazasında da bir hane ortalamasının 5 kişi olduğunu kabul edersek, kazada yaklaşık 5980 nüfusun ikamet ettiği ifade edilebilir. Buna göre Erzurum ve Şiran kazalarında 52940 Müslüman, 14995 Ermeni ve 1125 Rum olarak toplam 69060 kişi yaşamaktadır.

Sözün özü şudur ki, Osmanlı Devleti bu sayımları yaparken, bugün Avrupa'da olduğu gibi, bir topluluğun bulunduğu bölgede çıkarları gereği hilekarlıklara başvurarak veya dışarıdan nüfus getirerek çoğunluğu sağlamak suretiyle o bölgede yaşayan asıl unsurun toprağını elinden almak amacını değil, sadece vergi ve asker toplamayı hedeflemiştir. Osmanlı Devleti bu sayımlarla özellikle gayrimüslimlerin gerçek nüfusunu ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Çünkü yukarıda da bahsedildiği gibi devletin önemli bir gelir kaynağı olan "Cizye Vergisi" bu unsurlardan temin edilmektedir. Bu verginin kişi başına alındığı düşünülürse ne kadar çok insan o kadar çok gelir demektir. Bu nedenle de Osmanlı Devleti'nin yaptığı bu sayımlar geçmişte Avrupa'da yapılmış olan benzerlerinden daha önemli ve daha doğru sonuçlar içermektedir.